

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و یکم، شماره هشتاد و چهارم

زمستان ۱۳۹۹

تحلیلی بر شبکه سازی قدرت سیاسی - دینی در عصر ابناء الرضا علیهم السلام

بر اساس نظریه بسیج سیاسی چارلز تیلی

تاریخ دریافت: ۹۸/۲/۳

تاریخ تأیید: ۹۹/۱۱/۲۷

رحمت عباس تبار مقری^۱

عادلہ آزر م نژاد^۲

شرایط سیاسی جامعه و پی آمدهای آن برای ائمه اطهار علیهم السلام زمینه ساز بهره گیری از نهادهایی بود که ایشان را در رویارویی با شرایط موجود به بهترین شکل یاری می کردند. وکالت نهادی است که در دوره ابناء الرضا علیهم السلام در گستره بیشتری نقش آفرین بود. مقاله حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که نهاد وکالت چگونه در دوره ابن الرضا توانست موجب حفظ و گسترش نهضت سیاسی - دینی ائمه اطهار علیهم السلام و شیعیان شود؟ یافته های پژوهش حاضر با تکیه بر متغیرهای اصلی مدل بسیج سیاسی چارلز تیلی و با روش وصفی - تحلیلی بر اساس داده ها و منابع کتابخانه ای نشان می دهد که ائمه اطهار علیهم السلام با بهینه سازی قابلیت های این سازمان توانستند در شرایط بحرانی، حافظ جان و امنیت خود و شیعیان باشند. ائمه ابناء الرضا علیهم السلام توانستند با بهره مندی از هوش سیاسی و موقعیت سنجی دقیق خود و مدد جستن از سازمان وکالت، مانع به نتیجه رسیدن

۱. استادیار علوم سیاسی و عضو هیئت علمی دانشگاه مازندران: (R.abbastabar@umz.ac.ir).

۲. کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه تقریب مذاهب اسلامی: (Adele.azarm@yahoo.com).

کوشش‌های همه جانبه حکومت عباسی برای مخدوش سازی چهره ائمه علیهم السلام و شیعیان ایشان شوند.

کلیدواژگان: ائمه ابناء الرضا علیهم السلام، سازمان وکالت، خلافت عباسی، شبکه قدرت، بسیج سیاسی.

۱. مقدمه

بر اساس دیدگاه بیشتر فقهای شیعه، امام بر انبیا و جانشینان آنان اطلاق می‌شود که از جانب خداوند متعال دارای منصب والای امامت و ولایت هستند.^۱ امام به این مفهوم دارای ولایت مطلقه در امور دین و دنیا، معصوم از گناه، مصون از هرگونه اشتباه و فراموشی، حجت بر خلق و خلیفه خداوند در زمین است.^۲ احکام صادر شده از ائمه علیهم السلام خواه مفاد قول آن‌ها باشد یا مستفاد از فعل یا تقریر ایشان به ضرورت مذهب شیعه و اتفاق همه فقها حجت است.^۳

امامان ابناء الرضا به امام جواد علیه السلام (۲۲۰-۱۹۵ق.)، امام هادی علیه السلام (۲۵۴-۲۲۰ق.) و امام حسن عسکری علیه السلام (۲۳۱/۲۶۰-۲۳۲ق.) گفته می‌شود. جایگاه والای امام رضا سبب شده بود امامان نهم، دهم و یازدهم معروف به ابن رضا باشند. ائمه اطهار علیهم السلام در مقابل فشارهای گوناگون حکومت عباسی (۶۵۶-۱۳۲ق.) به اقداماتی چون تشکیل سازمان وکالت پرداختند که در عصر امام صادق علیه السلام شکل گرفت و دیگر ائمه به تبع شرایط حاکم بر جامعه از سازمان وکالت به عنوان عنصری کارآمد بهره بردند. توسعه و بهره‌گیری از

۱. سبحانی، *الالهیات علی هدی الکتاب و السنة و العقل*، ج ۴، ص ۱۰.

۲. علم الهدی، *تنزیه الانبیاء و الائمة*، ص ۳۰۷.

۳. شیخ مفید، *مصنفات الشیخ مفید*، ج ۴، ص ۶۵.

شبکه و تشکیلات سازمان وکالت، گام مهمی در راستای تقلیل ارتباطات مستقیم و متقابل ائمه علیهم السلام با شیعیان و پیروان ایشان بود.^۱

باتوجه به اهمیت ایجاد شبکه‌سازی قدرت سیاسی - دینی در عصر ائمه و تأثیر آن در حفظ موقعیت شیعیان و پاسداری از آیین امامیه و استمرار و پویایی آن، کتاب‌ها و مقالات جالب توجهی در این باره نوشته شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. کتاب *سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه* نوشته محمدرضا جباری در دو جلد به طور مفصل به بحث سازمان وکالت پرداخته است و بخشی از کتاب *تاریخ سیاسی امام دوازدهم (عج)* نوشته دکتر جاسم حسین به صورت اجمالی به مسئله وکالت توجه کرده است.

پروین دخت اوحدی حایری در مقاله *سازمان وکالت در سیره امامان شیعه* به بررسی ضرورت ایجاد سازمان وکالت، وظایف، عملکرد و ویژگی‌های آن در عصر ائمه اطهار علیهم السلام پرداخته است. محمدرضا جباری و ملیوبی در مقاله *بررسی تطبیقی سازمان وکالت امامیه و سازمان وکالت عباسیان*، تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو سازمان در مرحله شکل‌گیری و پیدایش را مورد بررسی قرار داده‌اند. مقاله *مواجهه امام هادی علیه السلام با تنش‌های سازمان وکالت در دوره خود* از حسین قاضی‌خانی به بررسی تنش‌های موجود در سازمان وکالت و تکنیک‌های امام هادی علیه السلام برای عبور از این تنش‌ها پرداخته است.

هم‌چنین، سلمانی، گواری، ابوالفضل شریفی، وحید و اصغر منتظرالقائم در مقاله *تبیین نقش سازمان وکالت در ایران عصر امام هادی علیه السلام* به بررسی وکلای ایرانی و نقش آن‌ها در گسترش تشیع در ایران و فعالیت‌های آن‌ها پرداخته‌اند. بنابراین، بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون پژوهشی در رابطه با شبکه‌سازی قدرت سیاسی - دینی عصر وکالت در

۱. شیخ مفید، *الارشاد*، ص ۳۲۲.

دوره ائمه ابناء الرضا علیهم السلام در چارچوب نظریه مدل بسیج سیاسی چارلز تیلی صورت نگرفته است.

مهم ترین مسائلی که باید در این پژوهش به آن‌ها توجه می‌شود نخست این است که چه عوامل و زمینه‌هایی باعث تقابل و روی آوردن ائمه ابناء الرضا علیهم السلام و شیعیان ایشان به اقدام جمعی علیه حکومت عباسی شد؟ دوم این که گروه‌های مدعی کسب قدرت در جهت رقم زدن ساختار سیاسی - اجتماعی جدید با بهره‌گیری از کدام منابع و راهکارها به پیروزی دست یافتند؟

جهت درک صحیح و تحلیل واقع‌بینانه‌تر موضوع در ادامه لازم است چارچوب نظری مدل بسیج سیاسی چارلز تیلی به اختصار بررسی گردد.

۲. چارچوب نظری

چارلز تیلی (۲۰۰۸-۱۹۲۹ م.) به عنوان یکی از مهم‌ترین نظریه پردازهای بسیج سیاسی، حاصل مطالعات خود را در کتابی با عنوان *از بسیج تا انقلاب*^۱ ارائه کرده است. تیلی در این اثر با ارائه مدل انتزاعی بسیج سیاسی^۲، چگونگی شکل‌گیری فرآیند کنش‌های جمعی یک جامعه را در وضعیت انقلابی ترسیم کرده است.

تیلی الگوی نظری خود را با عنوان مدل بسیج و با هدف تبیین رفتار سیاسی گروه‌های اجتماعی چالش‌گر و چرایی و چگونگی درگیر شدن آن‌ها در اشکال مختلف فرآیند کنش جمعی ارائه نموده است. عناصر اصلی الگوی نظری تیلی را متغیرهایی چون سازمان، منافع، بسیج، کنش جمعی، فرصت-تهدید، قدرت و سرکوب-تسهیل تشکیل می‌دهند.

---

1. Form Mobilization to Revolution.

2. mobilizationPolitical.

سازمان: به معنای میزان هویت مشترک و ساختار وحدت بخش افراد در درون یک جمعیت است که قدرت آن، به میزان آگاهی و تعهد و وفاداری اعضای آن نسبت منافع جمعی، وجود کانال‌های ارتباط دهنده میان اعضا و گستردگی و کیفیت سازمان وابسته است.^۱

منافع: امتیازات یا هزینه‌هایی است که در نتیجه تعامل با نظام سیاسی یا سایر گروه‌های رقیب، متوجه اعضای یک گروه می‌شود.^۲

بسیج: فرآیندی است که به واسطه آن، یک گروه از حالت مجموعه‌ای منفعل از افراد به مشارکت‌کننده‌های فعال در زندگی عمومی تبدیل می‌شوند. بسیج منابع به معنای تلاش برای دستیابی و بهره‌گیری از تمام منابعی است که می‌تواند شامل منابع اجبار، تهدید، امکانات مالی، شبکه‌های ارتباطی و اطلاع‌رسانی و حتی منابع هنجاری و ارزشی مانند تعهد، وفاداری و احساس تکلیف باشد.^۳ بخش دیگر مدل بسیج تیلی به عناصر برون‌گروهی مؤثر بر کنش جمعی اشاره می‌کند که شامل فرصت/تهدید، قدرت، سرکوب/تسهیل است که در نهایت منجر به کنش جمعی می‌شود.

کنش جمعی: به اقدام مشترک اعضای یک گروه مدعی برای رسیدن به هدف یا اهدافی مشترک گفته می‌شود که تابعی است از منافع مشترک، میزان انسجام و سازمان‌یافتگی گروه، احساس هویت مشترک، تعهد و وفاداری اعضای گروه نسبت به یکدیگر و البته میزان منابعی که در اختیار گروه قرار دارد.^۴

---

۱. تیلی، *از بسیج تا انقلاب*، ص ۹۸.

۲. همان، ص ۹۶.

۳. همان، ص ۱۰۵.

۴. تیلی، *از بسیج تا انقلاب*، ص ۱۲۸.

فرصت/ تهدید: شرایطی است که در آن، امکان کنش جمعی، اعمال قدرت و تحقق اهداف یک گروه چالش گر افزایش می یابد. تهدید نیز شرایطی است که در آن، امکان کنش جمعی و تحقق اهداف یک گروه، کاهش می یابد.^۱ منظور از قدرت، میزان غلبه منافع و مطالبات یک گروه بر قدرت دولت یا گروه های رقیب است. در صورتی که دولت، قادر به اعمال قدرت بر گروه های مدعی و چالش گر باشد، تمایل این گروه ها به اقدام جمعی علیه دولت کاهش می یابد.^۲

سرکوب/ تسهیل: به هرگونه اقدام و کنش به وسیله گروه دیگر، که هزینه کنش جمعی یک گروه را افزایش می دهد، سرکوب می گویند. هم چنین به هر اقدامی که چنین هزینه ای را کاهش می دهد، تسهیل گفته می شود.^۳

بنابراین در این الگو، کنش جمعی یک گروه از یک سو به ظرفیت ها و ویژگی های درونی خاص آن، مانند میزان منابع در اختیار، میزان هم بستگی، علایق و منافع مشترک میان اعضا و توان سازمان دهی و بسیج منابع از سوی آن گروه بستگی دارد. از دیگر سو، متأثر از متغیرها و شرایط بیرونی، هم چون قدرت نظام سیاسی برای مقابله با مخالفان (سرکوب)، میزان آمادگی حکومت برای واگذاری امتیاز (تسهیل) و وجود شرایط مناسب جهت کنش جمعی (فرصت) است.

از این رو، پژوهش حاضر در نظر دارد تا شبکه قدرت سیاسی- دینی در دوره ائمه ابناء الرضا و کنش سیاسی آن ها را با بهره گیری از متغیرهای مدل نظری بسیج سیاسی تیلی بررسی و تبیین کند.

۱. همان، ص ۱۹۶.

۲. همان، ص ۱۷۱.

۳. همان، ص ۱۴۹-۱۵۰.

۳. عناصر درون گروهی شبکه ساز قدرت در عصر وکالت ائمه ابناء الرضا علیهم السلام

سازمان، بسیج و منافع سه عنصر مهم بخش نخست مدل بسیج تیلی هستند که در این قسمت تلاش می‌شود، این عناصر در ارتباط با عصر ائمه ابناء الرضا علیهم السلام مورد بررسی قرار گیرند.

۱-۳. سازمان وکالت (شبکه قدرت سیاسی - دینی)، احساس هویت مشترک

طبق دیدگاه تیلی، احساس هویت مشترک سبب ایجاد یک مای همه شمول و برداشت مثبت از خودی‌ها می‌شود و با ایجاد شبکه‌های ارتباطی غیررسمی و تعاملات درون گروهی، مشکلات ناشی از سرکوب شدید را برطرف می‌کند و اعضای گروه را برای مواجهه با هزینه‌ها و تهدیدات احتمالی آماده می‌سازد.^۱

بر اساس این نظریه، اگر نهاد یا سازمان را گروهی مرکب از رهبر، اعضای مشخص و برنامه معین و منظم بدانیم، بی‌تردید می‌توان سازمان وکالت را مجموعه‌ای از فعالیت‌های هماهنگ تحت رهبری امام علیه السلام دانست که یک نوع هویت مشترک بین اعضا و زیر مجموعه آن (وکلا و شیعیان) شکل می‌گیرد که برای رسیدن به هدف مشترک باهم متعهد هستند و می‌توانند با تعاملات درون گروهی در مقابل تهدیدات حکومت عباسی مقابله کنند.^۲

سازمان وکالت به عنوان شبکه قدرت سیاسی - دینی از دوره امام صادق علیه السلام شروع به فعالیت کرد. این سازمان دارای وظایف مشخص و ویژگی‌های خاص خود بود که متناسب با شرایط و موقعیت جامعه شیعیان حرکت می‌کرد.^۳ سازمان وکالت یک شبکه

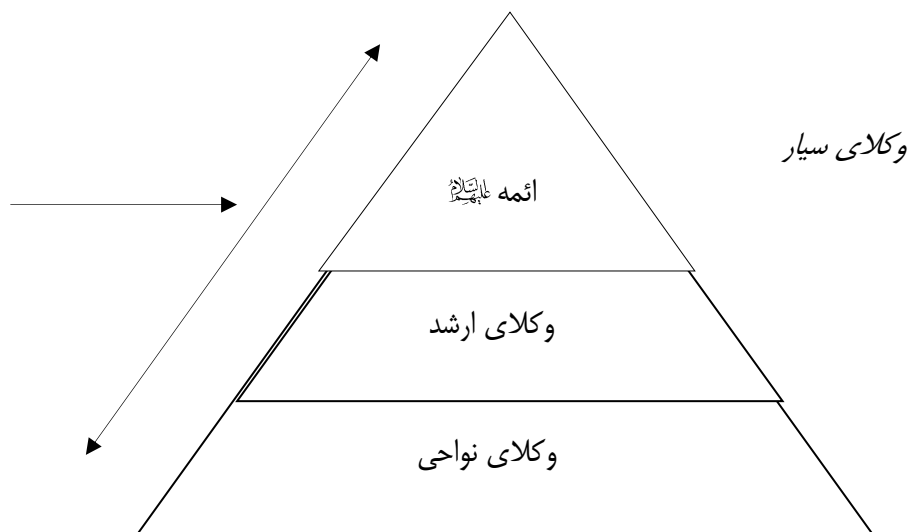
۱. تیلی، *از بسیج تا انقلاب*، ص ۱۰۸.

۲. جاسم، *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج)*، ص ۱۳۴؛ طبسی، *حیات الامام عسکری*، ص ۳۲۹.

۳. ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۴، ص ۳۹۸.

ارتباطی، مانند رگ‌های بدن بود که تمامی قسمت‌های آن را قلب سازمان؛ یعنی رهبری به نقاط دیگر، مرتبط می‌ساخت.^۱

اگر این سازمان را به شکل هرم در نظر بگیریم، در رأس آن که رهبر سازمان قرار می‌گیرد، ائمه علیهم السلام قرار داشتند و به ترتیب قاعده هرم، ابتدا وکلای ارشد یا سر وکیل و باب‌های ائمه معصومین علیهم السلام و سپس وکلای جزء که در نواحی مختلف دور و نزدیک استقرار داشتند. علاوه بر وکلای مقیم در نواحی، گاهی نمایندگان از سوی امامان به صورت سیار، بین محل استقرار رهبری سازمان و محل اقامت وکلای نواحی در رفت و آمد بودند که وظیفه ایجاد ارتباط ائمه با وکلا و شیعیان نواحی را بر عهده داشتند.^۲

۱. جبّاری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، ج ۱، ص ۱۷۶.

۲. جبّاری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، ص ۱۷۵.

۱-۱-۳. سازمان وکالت بر اساس سلسله مراتب

یکی از ویژگی‌های مهم این سازمان، مخفی بودن فعالیت‌های آن بود که باید اقدامات خود را به دور از چشم حکومت و مخفیانه انجام می‌دادند. این مسئله به قدری اهمیت داشت که تمامی فعالیت‌های سازمان، تحت تأثیر آن قرار می‌گرفت. عثمان بن سعید عمری (د. ۲۶۰ق.)^۱ برای این که شناسایی نشود و فعالیت‌هایش مخفی بماند در پوشش ظاهری یک شخص روغن فروش، وظایف وکالت را انجام می‌داد.^۲

هم‌چنین، بزرگان شیعه پس از شهادت امام جواد علیه السلام در منزل محمد بن فرج (د. ۲۸۰ق.)^۳ گرد آمدند تا در مورد امام بعدی، وظایف خود را بدانند. وکیل امام تلاش می‌کرد که این خبر، جایی منتشر نشود تا حساسیت حکومت برانگیخته نگردد.^۴

وکلاهی سازمان، نقشی ارتباطی بین مناطق شیعه نشین و مراکز استقرار ائمه علیهم السلام داشتند. این ارتباط را با روش‌هایی چون نامه دادن، ترتیب دادن ملاقات حضوری یا فرستادن پیک فراهم می‌کردند. با این خط ارتباطی، امام می‌توانست بدون حضور مستقیم، پاسخ‌گوی مسائل شیعیان در نقاط مختلف باشند. هم‌چنین با استفاده از چنین سیستمی افکار و دیدگاه‌های امام با سهولت و دقت نظر بهتری در بین شیعیان انتشار می‌یافت.^۵

از جمله وظایف دیگری که بر عهده وکلا بود، دریافت وجوه مالی یا وجوه شرعی، هم‌چون خمس، زکات، نذر و یا هدایای شیعیان و تحویل آن‌ها به امامان شیعه و مصرف

۱. وی سر وکیل، امام حسن عسکری علیه السلام و امام زمان علیه السلام بود.

۲. طوسی، الغیبه، ص ۳۵۴.

۳. وی مقام وکیل، در دوره امام جواد علیه السلام را برعهده داشت.

۴. کلینی، الکافی، ص ۳۲۴.

۵. شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ص ۹۲.

آن‌ها بر ضد حکومت عباسی^۱ و رفع نیازهای اقتصادی امامان علیهم السلام و شیعیان نیازمند بود.^۲ در دوره امامت امام جواد علیه السلام، ایشان لباس و مبلغی پول به محمد بن سهل، یکی از پیروان تنگ دست خود بخشید.^۳

لازم به توضیح است در دوره‌هایی که امامان زندان می‌شدند، یا در حصر قرار می‌گرفتند، نقش شبکه وکالت سازمان افزایش می‌یافت. به طوری که کارگزاران امام مسئولیت بیشتری در گردش و پی‌گیری امور مرتبط با امام و شیعیان می‌یافتند. به تدریج، وکالت تنها مرجعی شد که می‌توانست حقانیت امام جدید را اثبات کند.^۴

و کلا به عنوان مهره اصلی این شبکه، نقش اجتماعی، خدماتی، علمی و ارشادی نسبت به شیعیان را برعهده داشتند. حضور شخصیت‌های علمی، مانند مفضل بن عمر (۱۸۶ق.) در سازمان سبب می‌شد به مسائل دینی و عقیدتی شیعیان، پاسخ داده شود. همچنین، یکی از عمده‌ترین‌های فعالیت وکلا، مبارزه با غالیان^۵ بود.^۶ وجود شبکه‌ای از وکیلان امام سبب

۱. برای نمونه بهره‌گیری سیاسی ائمه علیهم السلام از اموال می‌توانیم حمایت مالی ایشان را از بازماندگان قیام‌های علوی نام برد. به عنوان نمونه، امام صادق علیه السلام هزار دینار اختصاص داد به بازماندگان کسانی که در قیام زید بن علی بن حسین (۱۲۲ق.) به شهادت رسیده بودند و فردی را مأمور کرد، این اموال را بین آنها توزیع کند (شیخ مفید، الارشاد، ص ۲۶۸).

۲. شیخ مفید، الارشاد، ص ۲۹۲.

۳. قطب الدین راوندی، الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۶۶۸.

۴. جاسم، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص ۱۳۷.

۵. Ghalilan؛ غالیان به کسانی گفته می‌شود که امیرمؤمنان، امامان و فرزندان او را به الوهیت و نبوت توصیف کردند و در حق آنان از حق اعتدال تجاوز کردند (رک: شیخ مفید، تصحیح اعتقادات الامامیه، ص ۱۳۱).

۶. طوسی، الغیبه، ص ۲۴۳؛ شریف القرشی، الامام الهادی، ص ۳۳۵.

می‌شد که شیعیان همواره از دیدگاه‌های امام درباره غلات با خبر شوند و کمتر جذب این گروه‌ها گردند.^۱

یکی از مهم‌ترین اهداف سازمان وکالت، نقش حفاظتی نسبت به امامان و شیعیان بود که این سازمان با فعالیت‌های خود توانست مراجعه مستقیم شیعیان را به حداقل برساند و امنیت بیشتری برای هر دو طرف فراهم کند؛ چرا که امامان شیعه در این دوران در کنترل شدید عباسیان قرار داشتند و این ارتباط می‌توانست برای آن‌ها خطر آفرین باشد.^۲

در زمان امام کاظم علیه السلام و حتی امام عسگری علیه السلام مراجعه مستقیم شیعیان، بسیار خطرناک بود. در چنین شرایطی، این وکلا بودند که به عنوان رابط بین شیعیان و امام علیه السلام فعالیت می‌کردند تا بقیه از محدوده نظر جاسوسان حکومتی دور بمانند.^۳ به عنوان نمونه می‌توان به تاکید امام کاظم علیه السلام به وکلایش که نامه‌ها و وجوهات شیعیان را به وکیل ارشد در مدینه تحویل دهند و از مراجعه مستقیم اجتناب کنند اشاره کرد.^۴ علاوه بر این وکلا از نقش تمهیدی نسبت به ورود شیعه به عصر غیبت نیز برخوردار بودند.^۵

چنانچه امام حسن عسگری علیه السلام عثمان بن سعید عمری (۲۶۷ق.) را در بین شیعیانش به عنوان وکیل خود و فرزندش محمد (۳۰۵ق.) را وکیل حضرت مهدی علیه السلام معرفی کرد و مردم در ارتباط با این وکلا بخاطر در دسترس نبودن ائمه علیهم السلام که در کنترل شدید

۱. کشی، *اختیار المعرفة الرجال*، ص ۵۲۰.

۲. در متن مقاله به برخی از این موارد اشاره شده است.

۳. شیخ طوسی، *الغیبه*، ۳۰۸.

۴. شیخ طوسی، *الغیبه*، ص ۲۱۱.

۵. جباری، *سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام*، ج ۱، ص ۳۳۴-۳۳۵.

دستگاه خلافت بودند، توانستند غیبت امام زمان علیه السلام را درک کنند و به نوعی آمادگی برسند.^۱

۲-۳. بسیج منابع (فایده‌مندانه و هنجاری)

بر اساس نظریه چارلز تیلی، بسیج منابع ممکن است به صورت‌های اجبار آمیز، سودمند و هنجاری انجام گیرد. مطالعات منابع مختلف حاکی از آن است که ائمه علیهم السلام در پی بسیج یا گردآوری وسایل اجبار آمیز نبودند. در هیچ یک از منابع موجود، مطلبی که حکایت از مواردی هم‌چون خریداری، تهیه و یا وارد کردن سلاح، مسلح سازی مبارزان و حتی طراحی راه‌های مقابله خشونت آمیز در مقابل سرکوب‌گری حکومت دیده نمی‌شود.

گواه این ادعا، سخنی از ابوالفرج اصفهانی (۳۵۶ق.)^۲ است. او در کتاب مقاتل الطالبین در این باره می‌نویسد:

ستم بیش از حد و نسل‌کشی شیعیان توسط حکومت عباسی باعث شد تا افراد برجسته علوی برای احقاق حق امام خود و پایان بخشیدن به ستم عباسی دست به قیام بزنند. آن‌ها از نوادگان ائمه بودند و با شعار الرضا من آل محمد قیام می‌کردند ولی ائمه آن‌ها را تأیید نمی‌کردند و با توجه به جو خفقان آن دوره، تقیه را در پیش گرفتند.^۳

۱. کشی، اختیار المعرفة الرجال، ص ۲۱۶-۲۱۷.

۲. علی بن حسین بن محمد اموی قرشی، معروف به ابوالفرج اصفهانی در اصفهان متولد شد. او محدث، مورخ، ادیب، شاعر و موسیقی شناس بود و از نزدیکان مروان حمار آخرین خلیفه اموی به حساب می‌آمد.

۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۳۴۴.

در زمان امام حسن عسگری علیه السلام، ایشان با وجود محدودیت‌های حکومت و فشارهایی که به وی و پیروانش تحمیل می‌شد به صورت سری به فعالیت سیاسی - اقتصادی می‌پرداخت.^۱ به عنوان نمونه می‌توان به حمایت‌هایی مالی اشاره کرد که از طرف ایشان نسبت به شیعیان تنگ‌دست صورت می‌گرفت. یکی از شیعیان در این باره می‌گوید:

از نظر مالی بسیار تنگ دست بودم اما خجالت کشیدم که از وضعیتم به

امام بگویم. وقتی به خانه برگشتم، امام صد دینار برای من فرستاد.^۲

یکی دیگر از فعالیت‌های این امام بزرگوار، توجیه سیاسی بزرگان شیعه بود که با شرایط زمانه سازگار شوند و از تنگ‌دستی و فشار حکومت ننالند و ناامید نشوند.^۳ یکی از بزرگان شیعه که از تنگ‌دستی به ستوه آمده بود، می‌خواست نامه‌ای به امام بنویسد و گله کند، اما یاد سخنی از امام افتاد که فرموده بودند: «فقر با ما بهتر از تنگ‌دستی با دیگران است و کشته شدن با ما، بهتر از زنده ماندن با دشمنان است» و از نامه نوشتن، صرف نظر کرد.^۴

بسیج منابع در شبکه سازمانی ائمه معصومین علیهم السلام، بسیج منابع سودمند بود. بنابراین، یکی از منابعی که ائمه علیهم السلام در دست داشتند، و کلا بودند که در جریان‌سازی سیاسی و اجتماعی علیه حکومت عباسی دارای نقش پررنگی بودند؛ چرا که خلفای عباسی با حبس و کنترل ائمه علیهم السلام در تلاش بودند، آن‌ها را محدود کنند و مانع ارتباط ایشان با شیعیان شوند.^۵

۱. طبری، حیات امام العسگری، ص ۲۲۶.

۲. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۴۳.

۳. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۴۳۵.

۴. همان، ج ۴، ص ۴۳۶.

۵. ابن اثیر، الکامل، ج ۷، ص ۵۵.

برداشت حکومت عباسی از اقدام ائمه علیهم السلام در به کارگیری وکلا، برداشتی سیاسی بود. با این تصور که آن‌ها با تشکیل حکومت، مشغول جمع خراج هستند، آن‌ها را متهم می‌ساختند. به عنوان نمونه، اتهامی که منصور، خلیفه عباسی بر همین عنوان علیه امام صادق علیه السلام طرح کرد و ایشان این اتهام را رد کردند و راه تقیه و نهان کاری را در پیش گرفتند.^۱

در دوره امام هادی علیه السلام فعالیت سازمان وکالت به رشد و سامان‌دهی خاصی می‌رسد. این دوره با خلافت متوکل، یکی از سخت‌گیرترین خلفای عباسی هم‌زمان است^۲ و اقدامات سختی علیه این سازمان و شیعیان صورت می‌گیرد^۳ که حتی برخی از برجسته‌ترین وکلای آن حضرت دستگیر شدند و یا به شهادت رسیدند.

در عصر خلافت متوکل عباسی، وکلایی مانند ابوعلی بن راشد به شهادت رسیدند.^۴ او عهده‌دار وکالت حضرت هادی علیه السلام در منطقه بغداد، مدائن و کوفه بود و از بزرگان شیعه محسوب می‌شد.^۵ یکی از موارد نقش مهم او را می‌توان در نامه‌ای دید که امام هادی علیه السلام به شیعیان بغداد، مدائن و عراق نوشت و بر اطاعت از او تأکید کرد. ایشان در این نامه نوشتند:

از ابوعلی، مانند من پیروی کنید و اگر کسی با دستور وی مخالفت کند

انگار که با من مخالفت کرده است و بر همین روال پایدار بمانید.^۶

۱. شیخ طوسی، رجال، ص ۴۰۸.

۲. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۳۴.

۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۳۹۷-۴۱۸.

۴. شیخ طوسی، رجال کشی، ص ۳۰۹.

۵. شیخ طوسی، الغیبه، ص ۳۵۱.

۶. شیخ طوسی، اختیار المعرفة الرجال، ص ۵۱۳.

هم‌چنین در ادامه، شیخ طوسی آورده است که ابوعلی راشد به همراه تعدادی از شیعیان امام هادی علیه السلام به وسیله متوکل عباسی به دلیل همین فعالیت‌ها دستگیر، شکنجه و در نهایت اعدام شد.^۱

مسئولیت دیگر وکلا، اطلاع‌رسانی سخنان ائمه علیهم السلام و پاسخ‌گویی به سؤالات فقهی و شرعی شیعیان بود.^۲ به عنوان نمونه می‌توان به نامه‌ای اشاره کرد که به وسیله محمد بن عثمان، یکی از وکلای امام حسن عسگری علیه السلام برای پاسخ به سؤالات شرعی و فقهی گوناگون نماینده مردم قم نوشته شده بود.^۳ اقدام دیگر آن‌ها، دریافت وجوهات شرعی بود. وکلا وجوه و اموال متعلق به ائمه علیهم السلام را جمع‌آوری می‌کردند و به نزد امام می‌بردند یا در مواردی که امام دستور می‌دادند، خرج می‌کردند.^۴ این موارد، برخی از مهم‌ترین فعالیت‌های وکلا به عنوان منابعی سودمند در عصر ائمه بودند.

منابع سودمند دیگری که در پیش‌برد اهداف در هر سازمانی نقش دارد، جنبه اقتصادی و مالی آن است. منابع مالی در دوره ائمه علیهم السلام به وسیله وکلا جمع‌آوری می‌شد و در راه زنده نگه داشتن احکام الهی و گسترش آموزه‌های شیعی و غیره صرف می‌گردید.^۵ در نتیجه یکی از مهم‌ترین وظایف وکلا، جمع‌آوری وجوه شرعی از پیروان ائمه علیهم السلام و رساندن آن به دست امام علیه السلام بود. به همین دلیل، این وظیفه برای وکیلی که قرار بود به محل فرستاده شود از اهمیت بالایی برخوردار بود.^۶

۱. همان، ص ۳۰۶.

۲. طوسی، الغیبه، ص ۱۷۶-۱۷۷.

۳. طبرسی، اعلام‌الوری باعلام‌الهدی، ص ۴۵۴.

۴. طوسی، همان، ص ۲۲۶.

۵. طوسی، الغیبه، ص ۲۱۲.

۶. جبّاری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، ج ۱، ص ۲۰۳.

برای ارسال این وجوه مالی باید از روشی استفاده می‌شد که حکومت متوجه این جریان نشود. بنابراین، گاهی وکلا از افراد عادی یا بازرگانان برای رساندن اموال یا نامه‌ها به مرکز رهبری سازمان استفاده می‌کردند.^۱ گاهی نیز، خود با سفر به نزد رهبری سازمان، ضمن زیارت امام علیه السلام یا باب او، وجوه شرعی یا نامه‌ها را تحویل می‌دادند و راه و روش حل مشکلات را می‌پرسیدند.^۲ چنانچه در زمان معتضد عباسی (۲۸۹-۲۷۹ق.هـ.)، وکلای قم وجوه شرعی و اموال را به وسیله تاجرانی که عازم بغداد بودند، تحت عنوان کالای تجاری به طرف معامله که در حقیقت سفیر امام بود، تحویل می‌دادند.^۳

منابع مالی شامل خمس، زکات، نذر و هدایا بود. گاهی هدایایی از طرف حکومت به ائمه علیهم السلام داده می‌شد. به عنوان نمونه، پس از بازرسی منزل امام هادی علیه السلام به دستور متوکل خلیفه عباسی (۲۴۷-۲۳۲ق.هـ.)، چیزی مبنی بر اقدام مسلحانه امام پیدا نشد و متوکل برای دل‌جویی از امام، کیسه‌ای دینار به ایشان اهدا کرد.^۴ هم‌چنین گفته شده است که متوکل عباسی که امام علیه السلام را به خوردن شراب دعوت کرده بود، پس از پشیمانی از این کار، دستور داد چهار هزار درهم به عنوان هدیه به امام بدهند.^۵

نامه یا رساله از منابع سودمند دیگری است که به خاطر شرایط خفقان آن دوره برای ارتباط با شیعیان در مناطق دور و نزدیک استفاده شده است. چنانچه، امام حسن عسگری علیه السلام نامه‌هایی به شیعیان قم می‌فرستاد و مسائل مشکلات فقهی آنان را حل

۱. طوسی، الغیبه، ص ۴۰۸.

۲. همان.

۳. همان، ص ۱۷۹.

۴. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۶۵.

۵. مسعودی، مروج الذهب، ج ۳، ص ۲۵۰.

می کرد. این پیک‌ها بیشتر از میان کسانی انتخاب می‌شدند که با سازمان ارتباطی نداشتند. آنان به طور معمول از ماهیت سفرشان با خبر نبودند.^۱

از دیگر منابع سودمند می‌توان به حضور و فعالیت نیروهای نفوذی در داخل حکومت عباسی اشاره کرد که ائمه علیهم‌السلام از وجود ایشان به خوبی بهره می‌بردند. در زمان امام هادی علیه‌السلام آنچه از فشار حکومت بر شیعیان کم می‌کرد، حضور و نفوذ برخی از شیعیان در دستگاه حکومت بود؛ زیرا برخی از آنان به دستور امامان عهده‌دار مناصب سیاسی، قضایی و مالی می‌شدند و در موارد لزوم به شیعیان کمک می‌کردند. برای نمونه می‌توان به نوح بن دراج اشاره کرد که منصب قضاوت در دستگاه عباسی را بر عهده داشت. او شیعه بودن خود را از بیم ستم دولت عباسی پنهان می‌کرد.^۲

۳-۳. منابع هنجاری

آنچه که ائمه معصومین علیهم‌السلام در فرآیند شبکه سازی قدرت به عنوان بسیج منابع استفاده می‌کردند، منابع هنجاری در قالب وفاداری‌ها و تکالیف بود. بهره‌گیری از روش مفید شاگردپروری به وسیله ائمه علیهم‌السلام از منابع هنجاری در دسترس آن‌ها برای گسترش تشیع بود. بنابراین، ائمه ابناء الرضا علیهم‌السلام مانند سایر امامان بزرگوار به تربیت و پرورش شاگردان و افراد شایسته برای حفظ و گسترش آیین امامیه پرداختند؛ چرا که آن‌ها راویانی بودند که سخنان و روایات ائمه معصومین را در بین شیعیان نقل می‌کردند. برخی از این افراد همان کسانی بودند که وکالت امامان را برعهده داشتند. افرادی مانند فضل بن شاذان (۲۶۰ق)، حسین بن سعید اهوازی (۲۵۴ق) و ایوب بن نوح (۱۸۲ق) علاوه بر این که از شاگردان و اصحاب امام هادی علیه‌السلام بودند^۳ مسئولیت وکالت این امام را هم بر عهده

۱. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۱۲؛ شیخ صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۴۵.

۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۳، ص ۳۱۶؛ صفدی، نکت الهمیان فی نکت العمیان، ص ۲۶۲.

۳. طوسی، اختیارالمعرفة الرجال (رجال کشی)، ص ۴۰۲-۴۲۷.

داشتند. شیخ طوسی اسامی ۱۸۵ تن از یاران و شاگردان امام هادی علیه السلام را به عنوان اصحاب ابی الحسن الثالث علی بن محمد آورده است.^۱

از دیگر منابع ارزشی و هنجاری که ائمه علیهم السلام از آن استفاده می کردند زبان دعا بود. به عنوان نمونه می توان به زیارت جامعه کبیره اشاره کرد که در آن به گونه ای بسیار شیوا و عالی به بحث ائمه اطهار علیهم السلام می پردازد و جایگاه واقعی اهل بیت علیهم السلام را برای شیعیان بیان می کند و راه های مبارزه با ستمکاران را روشن می کند.^۲

۳-۴. بسیج منافع

ائمه علیهم السلام با ایجاد سازمان و کالت فقط به دنبال جذب و بسیج شیعیان سیاسی و جریان های چند روزه نبودند بلکه با ترویج اعتقادات امامت و تأسیس این سازمان، سعی داشتند به اهداف چندگانه ای دست یابند. آن ها تنها رسیدن به خلافت را در نظر نداشتند، بلکه در صدد ترویج اعتقادات شیعی خود و تحکیم مذهب اهل بیت علیهم السلام نیز بودند. در این مکتب، دست یابی به حکومت فرع و ترویج مفاهیم شیعه، اصل اساسی بود. پیروانی که از این راه به دست می آمدند شیعیان اعتقادی بودند.^۳

در واقع یکی از اهداف اصلی، آماده سازی شیعیان در شرایط عصر غیبت بود که در صورت نبود آمادگی و زمینه های لازم، غیبت ناگهانی امام معصوم برای شیعیان که دو قرن و نیم از حضور امامان معصوم بهره مند بودند، می توانست واقعه ای غیرمنتظره و مشکل آفرین باشد. از این رو، امامان با فراهم سازی زمینه های مشابه، شیعیان را به تدریج

۱. همان، ص ۴۲۷.

۲. طوسی، مصباح المتعجد، ص ۲۳۹.

۳. جباری و ملبویی، «سازمان و کالت امامیه و سازمان دعوت عباسیان»، شیعه شناسی، ۱۳۹۱،

سال ۱۰، ش ۳.

برای درک درست شرایط عصر غیبت، آشنا و آماده می‌کردند.^۱ مسعودی در کتاب خود در رابطه با دوره امام هادی علیه السلام و امام حسن عسگری علیه السلام می‌نویسد:

امام ابوالحسن عسگری و امام هادی علیهما السلام، از بسیاری از شیعیان، به استثنای معدودی از خواص در احتجاب و استتار بود. هنگامی که امر امامت به ابا محمد امام عسگری علیه السلام رسید با خواص از شیعیانش و غیر آنها از پس پرده سخن می‌گفت و مگر در اوقاتی که به خانه سلطان می‌رفت؛ و این احتجاب از جانب وی و پدرش برای آن بود که شیعیان با شرایط عصر غیبت صاحب الزمان (عج) آشنا و مأنوس شده و غیبت امام نزدشان امری غریب و نامأنوس نباشد، و به احتجاب و استتار عادت کنند.^۲

۴. عناصر برون گروهی شبکه‌سازی قدرت در عصر وکالت ائمه ابناء الرضا علیهم السلام

بر اساس تئوری و نظریه چارلز تیلی، افزون بر عوامل درونی برای فعالیت سازمانی، برخی عناصر برون گروهی نیز در شبکه‌سازی قدرت دارای اهمیت هستند. در ادامه به برخی از آنها در فرآیند شبکه‌سازی قدرت که در عصر ائمه ابناء الرضا علیهم السلام مؤثر بودند، اشاره می‌شود.

۴-۱. فرصت / تهدید

کودکی امام جواد علیه السلام می‌تواند هم فرصت و هم تهدید باشد. تهدید از این جهت که برخی از بزرگان دینی و حتی وکلا با ادعای کمی سن امام جواد به دنبال صدمه زدن و زیر سؤال بردن جایگاه امامت، عصمت و علم امام بودند؛ چرا که عده‌ای پس از شهادت

۱. جباری، سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام، ج ۱، ص ۲۹۹.

۲. مسعودی، اثبات الوصیة، ص ۲۶۴.

امام رضا علیه السلام در امامت فرزندش امام جواد علیه السلام به دلیل کودکی ایشان، دچار شک شدند و این زمان مناسبی برای سوء استفاده از این جریان بود. بنابراین، برپایی جلسات مناظره علمی میان امام جواد علیه السلام و برخی از علما و صاحب نظران عصر، بسیاری از آن شبهات را برطرف کرد.^۱

فرصت بودن این دوره به این دلیل است که امام جواد علیه السلام با همان سن کودکی، با بزرگترین عالمان و فقها به مناظره می نشست و آنان در مقابل علم الهی امام تسلیم می شدند و امام به تمامی سؤالات فقهی و کلامی آن ها و پیروان خود جواب می داد که در بحث قبل توضیح داده شد و این بهترین دلیل برای اثبات امامت امام جواد علیه السلام بود. بنابراین، آن حضرت با همه شبهات و ایراداتی که متأسفانه برخی از بزرگان شیعه به دلیل کودکی درباره امامت ایشان مطرح می کردند با علم خدادادی در دوران دو حاکم عباسی، مأمون (۲۱۸-۱۷۰ ق.) و معتصم (۲۲۷-۱۷۹ ق.) توانست بر آنان پیروز شود و شیعیان و پیروانش را به خوبی رهبری و هدایت کند.^۲

هم چنین می توان به مسئله ازدواج ایشان با ام فضل، دختر مأمون عباسی اشاره کرد. فرصت بودن این امر به این دلیل است که امام علیه السلام تهدید شده بود که در صورت استنکاف از ازدواج، خلیفه شیعیان را از بین می برد و جان ایشان را می گیرد. در نتیجه، امام جواد علیه السلام از این اجبار به عنوان فرصتی برای حفظ جان شیعیان استفاده می کند که در واقع مهم ترین هدف در آن وضعیت بوده است.^۳

در روایتی آمده است که وقتی امام عسگری علیه السلام نزد علی بن اوتامش زندانی شد، با این که این مرد، مأمور بسیار سخت گیری نسبت به امام بود، اما با دیدن فضایل و

۱. همان؛ جعفریان، گزیده حیات سیاسی فکری امامان شیعه، ص ۲۹۲-۲۹۵.

۲. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۱۴؛ قتال نیشابوری، روضة الواعظین، ص ۲۶۱.

۳. پیشوایی، سیره پیشوایان، ص ۵۵۹.

برخوردهای مناسب امام علیه السلام به ستایش او پرداخت. به عبارتی، امام حسن عسکری علیه السلام این تهدید (زندانی شدن) را به فرصتی برای نشان دادن جایگاه و اخلاق والای اهل بیت علیهم السلام تبدیل کرد.^۱

۲-۴. سرکوب/تسهیل

سرکوب را در دوره خلیفه متوکل (۴۲۷-۲۰۶ق.م) می‌توان این‌گونه تبیین کرد که با روی کار آمدن این خلیفه، دیدگاه هارون الرشید (۱۹۳-۱۴۵ق.م) از خلفای نخست و مقتدر عباسی (۹۳۲-۸۹۳ق.م) در حمایت از اهل حدیث و برانگیختن آنان بر ضد معتزله و شیعه و سرکوبی این جریان‌ها به شدت ادامه پیدا کرد.^۲ فضای ضد شیعی جدی‌تر دنبال شد تا جایی که متوکل دستور داد امام هادی علیه السلام را در مدینه بازداشت کنند و به سامرا بیاورند. از دیدگاه دستگاه خلافت اتخاذ چنین روشی، گام مهم و مؤثری در جهت کنترل و نظارت دقیق بر رفت و آمدهای میان امام علیه السلام و پیروان ایشان بود.^۳

متوکل به دنبال آن بود تا با نظارت‌های کلی، ایشان را به صورت یکی از درباریان در بیاورد تا به این ترتیب از وجاهت آن بزرگوار در جامعه اسلامی بکاهد.^۴ متوکل به ظاهر با دادن امتیازاتی به امام ولی در واقع با اجبار، امام را واداشت مانند رجال دربارش، وزیران، امیران، نیروهای نظامی و دیگر اطرافیان، لباس‌های فاخر بپوشد و خود را در بهترین شکل و ظاهر آراسته کند و هم‌چون دیگران در رکاب متوکل پیاده راه برود.^۵ اقدام به کنترل

۱. ابن صباغ مالکی، *الفصول المهمة*، ص ۳۰۴؛ شبلنجی، *نور الابصار فی مناقب آل البيت النبوی*

المختار، ص ۱۶۶؛ اربلی، *کشف الغمّة*، ج ۳، ص ۲۲۳.

۲. جلال الدین السیوطی، *تاریخ الخلفاء*، ص ۳۰۷-۴۰۱.

۳. ابوالفرج اصفهانی، *مقاتل الطالبین*، ص ۳۹۸.

۴. کلینی، *اصول کافی*، ج ۱، ص ۵۰۱.

۵. مسعودی، *مروج الذهب*، ج ۴، ص ۱۳.

امام علیه السلام از سوی خلافت به همین موارد محدود نشد. بلکه تا آن جا پیش رفت که متوکل اصرار داشت امام علیه السلام در مجالس بزم او شرکت کند^۱ تا از این راه، آن حضرت را تحقیر و پیروان او را از اطرافش پراکنده کند.^۲

دوره امام حسن عسگری علیه السلام نیز، برخورد و مواضع دستگاه خلافت به همین صورت، ادامه پیدا کرد. ایشان به همراه پدر بزرگوارشان به اجبار به سامرا آمدند؛ چرا که خلفای عباسی می خواستند رفت و آمد شیعیان با امام را تحت کنترل درآورند و شیعیان را شناسایی کنند. عباسیان می پنداشتند که ممکن است، امامان مانند سایر علویان با جمع آوری هوادارانی دست به قیام بزنند.^۳ بنابراین حضور آن ها در مرکز خلافت مانع چنین اقدامی می شد. هم چنین امام باید پیوسته حضور خود را در سامرا به آگاهی حکومت می رساند.^۴ چنین حضوری در ظاهر، نوعی احترام برای آن حضرت تلقی می شد اما در واقع، مهم ترین و تنها وسیله کنترل ایشان به شمار می رفت.^۵

۵. قدرت اجتماعی و کنش گری جمعی، نتیجه شبکه سازی و کالت ائمه

ابناء الرضا علیهم السلام

حکومت بنی عباس، دوره ای سراسر تهدید و تضییق برای ائمه علیهم السلام و شیعیان بود. در این دوره، قیام ها و جنبش های مختلف در قلمرو اسلامی با انگیزه ها و مبانی مختلف اعتقادی،

۱. همان؛ قلقشندی، *مآثر الاتافه فی معالم الخلافة*، ج ۴، ص ۲۳۲.

۲. جعفریان، *گزیده حیات سیاسی فکری امامان شیعه*، ص ۱۳۹-۳۱۸.

۳. کلینی، *اصول کافی*، ج ۱، ص ۵۰۱.

۴. شیخ مفید، *الارشاد*، ص ۳۳۳.

۵. همان، ص ۳۲۸-۳۳۵.

قومی، نژادی و قبیله‌ای روی داد که برخی از آن‌ها به نوعی مشروعیت و اقتدار سیاسی عباسیان را مخدوش و دچار چالش و بحران کرد.^۱

حاکمان عباسی در رویارویی با این آشوب‌های اجتماعی و سیاسی فراگیر، به سرکوب و خشونت نظامی روی آوردند و به این ترتیب مشروعیت عباسی تنها با تکیه بر نظامی‌گری تأمین می‌شد.^۲ در این بحران‌ها، علویان که دشمن اصلی خلافت و رقیبی برای دست یافتن به قدرت از سوی هیئت حاکمه به شمار می‌آمدند، در زندان‌های ترسناک عباسی تحت نظر نظامیان قرار گرفتند.^۳ با وجود فضای خفقان آن دوره و سخت‌گیری‌های شدید، شاهد گسترش تشیع و گسترش آموزه‌های ناب اسلامی هستیم.^۴

با نگاهی به نوع قیام‌ها در این دوره می‌توان گفت که کنش جمعی شیعیان این دوره از نوع واکنشی بود؛ زیرا شیعیان و علویان در دوران حکومت عباسی، روزگار بسیار سختی را گذراندند و به اشکال مختلف مورد آزار قرار گرفتند یا به زندان افتادند.^۵ افزون بر آن، شیعیان عباسیان را غاصب خلافت می‌دانستند و از این‌رو از هر فرصتی برای قیام استفاده می‌کردند تا چهره واقعی آن‌ها را به همگان نشان دهند.^۶

۱. طبری، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ص ۶۸؛ آقانوری، خاستگاه تشیع و پیدایش

فرقه‌های شیعه در عصر امامان، ص ۱۷۹.

۲. ابن طقطقی، الفخری فی آداب السلطانیة و الدول الاسلامیة، ص ۲۴۰.

۳. ابوالفرج اصفهانی، مقاتل الطالبین، ص ۵۵۲-۶۲۸.

۴. ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۴۳۵.

۵. طبری، تاریخ طبری، ج ۱۰، ص ۲۵.

۶. گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تاریخ تشیع، ص ۱۳۹.

در زمان امامت امام جواد علیه السلام فعالیت‌های مخفی بیشتر به منظور هدایت امور مالی و مذهبی امامیه صورت می‌گرفت.^۱ به عنوان نمونه در منطقه قم که بیشتر امامیه بودند از خلیفه خواستند تا خراج زمین را برایشان کاهش دهد، اما خلیفه قبول نکرد. در نتیجه آن‌ها خراج را نپرداختند و کنترل قم را به دست گرفتند. مأمون نیز، سه هنگ از ارتش خود را به سوی آن‌ها فرستاد تا قیام را سرکوب کند. در این مبارزه، تعداد زیادی از مردم کشته شدند یحیی بن عمران، وکیل امام جواد در بین کشته شدگان حضور داشت. علاوه بر آن، مأمون به جای دو میلیون درهم خراج، هفت میلیون از آن‌ها اخاذی کرد و این امر سبب ایجاد واکنش و خشم مردم قم علیه حکومت عباسی شد.^۲

۶. نتیجه

در پژوهش حاضر، فرآیند شبکه‌سازی قدرت سیاسی-دینی در عصر ائمه ابناء الرضا علیهم السلام با استفاده از مدل نظری بسیج چارلز تیلی بررسی شد. داده‌های تاریخی نشان می‌دهد که وجود شرایط سخت و اختناق و زیر ذربین بودن شیعیان و تعقیب و شکنجه آن‌ها در حکومت عباسی سبب شد ائمه علیهم السلام برای حفظ و تقویت اجتماعات اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی، ارتباط با شیعیان، حفظ جان آن‌ها و زنده نگه داشتن تشیع و گسترش آن، شبکه قدرت سیاسی-دینی مخفی به نام سازمان وکالت ایجاد کنند.

فعالیت‌های این سازمان در پرتو اصل مهمی، مانند تقیه به آرامی و در پوشش ظاهری کارهای دیگری، چون بازرگانی انجام می‌گرفت. در برابر کنش‌های متفاوت و گاه متناقض حکومت عباسی که از اعطای ظاهری جانشینی خلافت تا زندانی کردن ائمه علیهم السلام را در

۱. همان.

۲. شیخ مفید، الارشاد، ص ۳۹۲؛ جاسم، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص ۸۰.

برمی‌گرفت، ائمه اطهار علیهم‌السلام و پیروان حقیقی ایشان، هیچ‌گاه واکنشی جمعی را به صورت مبارزات مستقیم و نظامی با خلفای عباسی در پی نگرفتند.

قیام‌های مختلفی که از سوی شیعیان بر ضد عباسیان بروز می‌یافت در هیچ موردی از سوی ائمه علیهم‌السلام تأیید و یاری نشدند. اتخاذ این ترفند در آن شرایط خفقان و سرکوب، بهترین گزینه برای ماندگاری و گسترش شیعه در صحنه عمل بود. ائمه ابن‌الرضا علیهم‌السلام که در سخت‌ترین دوران مبارزه قرار گرفته بودند به طور مستقیم، خود را با حکومت درگیر نکردند.

آنان در نتیجه هوش بالای سیاسی توانستند، فعالیت‌های سازمان وکالت را در زمینه‌های مختلف سیاسی، فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی و حتی امور مذهبی گسترش دهند و به نفع حیات خویش و شیعیان عمل کنند. در کنار عوامل یاد شده، ره‌آورد اصلی سازمان وکالت در زمان ائمه ابن‌الرضا علیهم‌السلام را باید در آماده‌سازی اذهان و پذیرش عمومی برای عصر غیبت دانست که جامعه شیعه را با شرایط مساعدتری، پذیرای عصر غیبت و مسائل مبتلا به آن کردند.

منابع

۱. ابن اثیر، علی بن محمد، *الکامل فی التاریخ*، ج ۷، بیروت: دار الصادر، ۱۳۸۵ ق.
۲. ابن شهر آشوب، رشید الدین محمد بن علی، *مناقب آل ابی طالب علیهم السلام*، قم: علامه، بی تا.
۳. ابن صباح، مالکی، *الفصول المهمة فی معرفه احوال الأمة*، بیروت: دار الضواء، بی تا.
۴. ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا، *الفخری فی آداب السلطانیة و الدول الاسلامیة*، حلب: دار القلم العربی، بی تا.
۵. احمدی، حمید، *تاریخ امامان شیعه*، تهران: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۶.
۶. اصفهانی، ابوالفرج، *مقاتل الطالبین*، تحقیق سید احمد سقر، بیروت: دار المعرفة، بی تا.
۷. انصاری علیرضا، «فعالیت‌های علمی فرهنگی امام هادی علیه السلام»، *معارف اسلامی*، ۱۳۸۷، شماره ۷۲.
۸. اوحدی حایری، پروین دخت، «سازمان وکالت در سیره امامان شیعه»، *شیعه شناسی*، ۱۳۸۴، شماره ۱۰۹.
۹. آقانوری، علی، *خاستگاه تشیع و پیدایش فرقه‌های شیعه در عصر امامان*، قم: پژوهشگاه علوم و معارف فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۵.
۱۰. پیشوایی، مهدی، *سیره پیشوایان*، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۲.
۱۱. تیلی، چارلز، *از بسیج تا انقلاب*، ترجمه علی مرشدی زاد، تهران: پژوهشگاه خمینی، ۱۳۸۵.
۱۲. جباری، محمد رضا و ملبویی، محمد کاظم، «سازمان وکالت امامیه و سازمان دعوت عباسیان»، *شیعه شناسی*، ۱۳۹۱، سال ۱۰، شماره ۳.
۱۳. جباری، محمدرضا، *سازمان وکالت و نقش آن در عصر ائمه علیهم السلام*، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۲.
۱۴. جعفریان، رسول، *گزیده حیات سیاسی فکری امامان شیعه*، تهران: نشر علم، ۱۳۹۰.
۱۵. حسین، جاسم، *تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم*، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۷.
۱۶. خطیب بغدادی، احمد بن علی، *تاریخ بغداد*، تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۷ ق.

۱۷. راوندی، قطب الدین، الخرائج و الجرائح، بی جا: مؤسسه امام المهدی، ۱۴۰۹ق.
۱۸. سبحانی، جعفر، الالهیات علی هدی الكتاب و السنة و العقل، قم: مرکز العالمی الدراسات الاسلامیة، ۱۴۱۳ق.
۱۹. سلمانی گواری، ابوالفضل، شریفی، وحید و منتظرالقائم، اصغر، «تبیین نقش سازمان وکالت در ایران عصر امام هادی علیه السلام»، تاریخ پژوهی، ۱۳۹۴، شماره ۶۵.
۲۰. شبلنجی، مؤمن، نور الابصار فی مناقب آل البیت النبوی المختار، بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
۲۱. شیخ صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمة، بی جا: دار الحدیث، ۱۳۸۲.
۲۲. شیخ مفید، محمد بن محمد، الارشاد، ترجمه محمد باقر ساعدی خراسانی، تصحیح محمد باقر بهبودی، تهران: الاسلامیه، ۱۳۸۰.
۲۳. شیخ مفید، محمد بن محمد، مصنفات الشیخ مفید، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
۲۴. _____، تصحیح اعتقادات الامامیه، بیروت: دار المفید، ۱۴۱۴ق.
۲۵. صفدی، صلاح‌الدین خلیل، نکت الهمیان و نکت العمیان، بیروت: دار العلمیه، ۱۴۲۰ق.
۲۶. صفدی، عبدالرحمان بن احمد، تاریخ ابن یونس المصری، تحقیق ابوالفتح فتحی، بیروت: دار الكتاب العلمیه، ۱۴۲۱ق.
۲۷. طبرسی، الفضل بن حسن، اعلام الوری باعلام الهدی، بی جا: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۰.
۲۸. طبرسی، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات اساطیر، ۱۳۷۵.
۲۹. طوسی، محمد بن حسن، اختیار المعرفه الرجال (رجال کشی)، تصحیح حسن مصطفوی، مشهد: انتشارات دانشگاه، ۱۳۴۸.
۳۰. _____، الغیبه، قم: دار المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
۳۱. _____، امالی الشیخ طوسی، قم: مکتبه الداوری، بی تا.
۳۲. _____، مصباح المجتهد، بیروت: مؤسسه فقه شیعه، ۱۴۱۱ق.
۳۳. عاملی، جعفر مرتضی، نگاهی به زندگی سیاسی امام جواد علیه السلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۰.

۳۴. علم الهدی، علی بن حسین، تنزیه الانبیاء و الائمة، قم: بوستان کتاب، ۱۴۲۲ق.
۳۵. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضة الواعظین، نجف: المکتب الحیدریه، ۱۳۴۵.
۳۶. قاضی خانی، حسین، «مواجهه امام هادی علیه السلام با تنش‌های سازمان وکالت در دوره خود»، تاریخ اسلام، ۱۳۹۶، شماره ۳.
۳۷. قلفشندی، احمد بن علی، مآثر الانافه فی معالم الخلافه، بی‌جا: وزارت الارشاد و الانبیاء، ۱۹۶۴م.
۳۸. کاظمی، محمد، قیام‌های شیعه در عصر عباسی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد، ۱۳۸۰.
۳۹. کشی، محمد بن عمر، اختیارالمعرفه الرجال، تلخیص شیخ طوسی، تصحیح حسن مصطفوی، تهران: علامه المصطفوی، ۱۳۸۲.
۴۰. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتاب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۴۱. گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تاریخ تشیع، قم: انتشارات پژوهشگاه، ۱۳۸۹.
۴۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحارالانوار، تهران: چاپ خانه مهر، بی‌تا.
۴۳. مروجی طبسی، محمد جواد، تحلیلی از زندگانی امام حسن عسکری علیه السلام، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۳۷۹.
۴۴. مسعودی، علی بن حسین، اثبات الوصیه، قم: مؤسسه انصاریان للطباعة و النشر، ۱۳۷۵.
۴۵. _____، مروج الذهب، تهران: انتشارات علم و فرهنگ، ۱۳۷۴.
۴۶. منتظرالقائم، اصغر، تاریخ امامت، قم: معارف الاسلامی، ۱۳۸۴.
۴۷. نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۵.